
ТРИ ВИПАДКИ ГЕГЕМОНІЇ В ІСТОРІЇ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ СВІТ-ЕКОНОМІКИ

ВАЛЛЕРСТАЙН Іммануїл, професор Йельського університету, директор Центру Фернана Броделя з вивчення економік, історичних систем та цивілізацій при Університеті штату Нью-Йорк у Бінхемтоні, США, член міжнародної редакційної ради журналу "Соціальна економіка"

Іммануїл Валлерстайн (нар. 1930 р.) є професором Йельського університету, директором Центру Фернана Броделя з вивчення економік, історичних систем та цивілізацій при Університеті штату Нью-Йорк у Бінхемтоні, США. Всесвітню популярність одержали його дослідження, присвячені проблемам зародження й еволюції капіталістичної світ-економіки, глобальним перспективам і тенденціям розвитку сучасних суспільств. Концепція світ-системного аналізу І. Валлерстайна, що акцентує увагу на «ойкуменичному», глобальному баченні процесу всесвітньо-історичних змін, за останні два десятиліття перетворилася на впливовий напрямок сучасної соціальної і політичної теорії. З люб'язного дозволу автора редакція публікує одну з найважливіших і відомих статей І. Валлерстайна, у якій він пропонує нову і несподівану інтерпретацію поняття світової гегемонії. Саме ця валлерстайнівська робота відкрила новий етап у вивченні глобальних циклів підйому й занепаду «великих держав», а також геоісторичного аналізу мегатрендів всесвітнього розвитку. Написана вона на початку 80-их, задовго до нинішньої «перебудови міжнародного порядку» і September 11. Багато положень валлерстайнівської статті виявилися воістину пророчими й одержали підтвердження в наступні два десятиліття. Дана стаття неодноразово входила в різні збірники робіт І. Валлерстайна, вона перекладена на безліч мов і нарешті стає доступною українському читачу. Друкується за виданням: International Journal of Comparative Sociology, 1983, Vol. XXIV, No.1-2, pp.100-108.

О.А. Фісун, член редакційної колегії журналу

У відношенні складної, широкомасштабної історичної системи, що постійно розвивається, поняття, загальні структурні моделі придатні лише в тій мірі, у якій ясно викладена їхня мета, позначена їхня застосовність і зазначені запропоновані ними теоретичні рамки.

Тому дозвольте мені спочатку викласти деякі загальні посилки, що я не буду тут обґрунтовувати. Якщо ви знайдете їх неприйнятними, то спосіб, за допомогою якого я розвиваю і використовую поняття гегемонії, також виявиться марним. Я припускаю існування конкретної своєрідної історичної системи (назвемо її «капіталістична світ-економіка»), часові границі якої простягаються від «довгого XVI сторіччя» і дотепер. У її просторові рамки спочатку входила Європа (чи її більша частина) і Латинська Америка, а згодом, в міру свого розширення, вона охопила всю земну кулю. Я припускаю, що ця тотальність є системою, тобто вона відносно автономна від дії зовнішніх сил, або, іншими словами, її загальні моделі значною мірою пояснюються в рамках її внутрішньої динаміки. Я виходжу з того, що це є історична система, тобто те, що колись виникло, розвивалося й одного разу зникне (через дезинтеграцію чи фундаментальну трансформацію). І, нарешті, я припускаю, що саме динаміка системи пояснює її історично змінні властивості. Отже,

оскільки це система, то вона має структури, і ці структури виявляють себе в циклічних ритмах, тобто через механізми, що відбивають і забезпечують відтворення її загальної моделі. Але оскільки це історична система, то її ритмічні коливання не повертають систему до точки рівноваги, а навпаки, розгойдують її у різних напрямках, які можна назвати секулярними трендами цієї системи. Ці тренди поступово підходять до своєї кульмінації, що означає неможливість компенсації структурних порушень за допомогою «тонізуючих засобів». Відповідно, система підходить до того, що одні називають «біфуркацією», а інші – «перетворенням кількості в якість».

До цих методологічних чи метафізичних посилок необхідно додати кілька передумов сутнісних, що стосуються функціонування капіталістичної світ-економіки. Її спосіб виробництва є капіталістичним, тобто вона заснована на нескінченному нагромадженні капіталу. Її структура утворена осьовим поділом суспільної праці, що виражає через нееквівалентний обмін напругу між центром і периферією системи. Політична надбудова цієї системи являє собою набір так званих суверенних держав, що визначаються і сковуються між собою членством у міждержавній мережі чи системі. Правила функціонування цієї міждержавної системи ґрунтуються на так званому «балансі сил», - механізмі, що гарантує, що жодна окрема держава ніколи не буде мати здатності перетворити цю міждержавну систему в єдину світ-імперію, границі якої будуть збігатися з границями осьового поділу праці. В історії капіталістичної світ-економіки, звичайно, відбувалися кількарізні спроби трансформації її в напрямку світ-імперії, але всі вони провалилися. Однак були також дещо інші спроби досягнення окремими державами гегемонії в міждержавній системі, і вони були вдалим в трьох окремих випадках, хоча і відносно короткий час.

Прагнення до досягнення гегемонії досить сильно відрізняється від прагнення до утворення світ-імперії: фактично вони багато в чому майже протилежні. Тому, по-перше, варто пояснити, що я маю на увазі під гегемонією; по-друге, виявити паралелі в трьох зазначених прикладах; по-третє, знайти корені прагнення до гегемонії і пояснити, чому це прагнення тричі увінчалось успіхом, але ненадовго і, по-четверте, зробити висновки з приводу того, що ми можемо очікувати в найближчому майбутньому. Кінцевим змістом усього цього аналізу є не зведення деякого категоріального прокрустова ложа, у яке заганялася б складна історична реальність, а висвітлення одного з центральних, на мій погляд, явищ у сучасній світ-системі.

I

У міждержавній системі гегемонія співвідноситься із ситуацією, коли порушується баланс у безупинному суперництві так званих «великих держав», і одна з них може нав'язувати свої правила і волю (як мінімум за допомогою використання права «вето») в економічній, політичній, військовій, дипломатичній і навіть культурній сфері. Матеріальна основа такої моці полягає в здатності її підприємств і фірм діяти більш ефективно у всіх трьох основних економічних областях – сільськогосподарському і промислового виробництві, торгівлі і фінансах. Переваги в ефективності настільки великі, що вони не тільки можуть перевершити своїх суперників з інших великих держав на світовому ринку взагалі, але й окремо в багатьох випадках - перемогти їх на власних внутрішніх ринках.

На мій погляд, це відносно обмежене визначення. Для підприємств і фірм однієї держави недостатньо просто мати велику частку на світовому ринку, у порівнянні з будь-якою іншою державою, чи просто мати саму сильну армію, чи відігравати найважливішу роль у політиці. До гегемонії я відношу тільки такі ситуації, при яких дані переваги є настільки високими, що основні союзники є де-факто державами-клієнтами, а головні конфронтуючі держави усвідомлюють свою відносну ущербність і в основному лише обороняються проти держави-гегемона. І хоча я бажаю обмежити моє визначення гегемонії тільки тими окремими випадками де різниця сил і міць між державами є відмінними і ці відмінності дійсно значні, проте я не збираюся стверджувати, що в будь-який такий момент

держава-гегемон є всесильною і здатна робити все, що їй завгодно. Всемогутності не існує всередині міждержавної системи.

Тому гегемонія скоріше не стан, а один з кінців мінливого континууму, що описує відносини суперництва між великими державами один до одного. На одному кінці континууму знаходиться майже точний баланс, ситуація, при якій існує багато держав певною мірою рівних по силі, без яскраво виражених чи тривалих угруповань. Це рідкісна і нестабільна ситуація. В середині цього континууму існує багато держав, більш-менш об'єднаних у два табори, а також кілька нейтральних країн чи країн, що коливаються, причому жодна сторона (тим більше жодна окрема держава) не може нав'язати свою волю іншим. На іншому кінці континууму – ситуація гегемонії, також рідкісна і нестабільна.

На цьому етапі стає зрозумілим, що я намагаюся описати, але може виникнути сумнів, навіщо я намагаюся дати цьому явищу ім'я і, відповідно, сфокусувати на ньому увагу. Справа в тому, що я вважаю гегемонію не результатом випадкового перетасування карт, а найважливішим феноменом, що виникає в специфічних обставинах і який відіграє значну роль в історичному розвитку капіталістичної світ-економіки.

II

Використовуючи це обмежуюче визначення, ми можемо одержати тільки три самостійних випадки гегемонії: Об'єднані Провінції (Голландія) у середині XVII в., Сполучене Королівство (Велика Британія) у середині XIX в. і Сполучені Штати Америки у середині XX в. Якщо хто-небудь наполягає на вказівці дат, то я міг би попередньо запропонувати в якості крайніх тимчасових точок 1625-1672, 1815-1873, 1945-67 р. Було б помилкою намагатися вказати більш точні дати, тому що механізми виміру дуже складні і не зрілі.

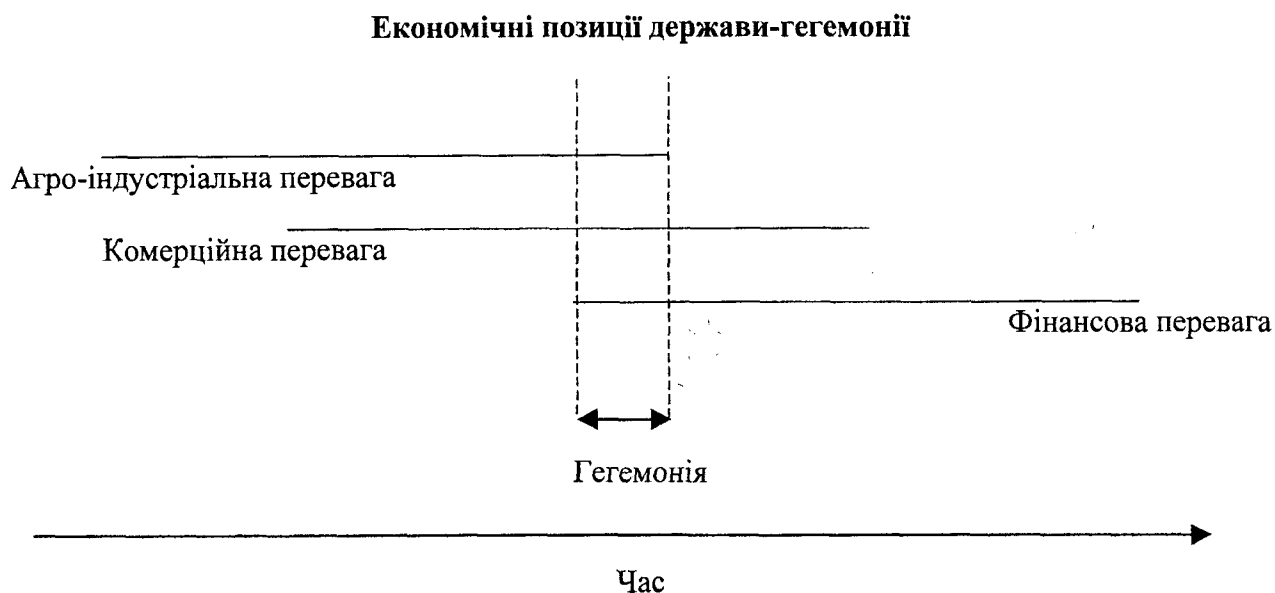
Я пропоную виділити чотири сфери, у яких, на мою думку, події, що розвертаються у всіх цих трьох окремих випадках гегемонії, були аналогічними. Зрозуміло, ці аналогії є обмеженими. І звичайно ж, оскільки капіталістична світ-економіка в моїй інтерпретації є єдиним організмом, що безупинно розвивається, то звідси по визначенню впливає, що її загальна структура в кожній із трьох точок гегемонії мала відмінності. Ці розходження реальні і є результатом дії секулярних трендів світ-системи. Але і структурні аналогії між ними також реальні, тому що вони відбивають циклічні ритми цієї ж самої системи.

Перша аналогія стосується послідовності досягнення і втрати відносної ефективності в кожній із трьох економічних сфер. На мою думку, в кожному окремому випадку підприємства і фірми держави, що прагне до гегемонії, досягли необхідних переваг в ефективності спочатку в сільськогосподарському і промисловому виробництві, потім у торгівлі, і, нарешті, у фінансах [1]. Я вважаю, що втрата цих переваг відбувається в тій самій послідовності (цей процес уже почався, але ще не завершився в третьому випадку). Таким чином, гегемонія відноситься до того короткого періоду, в якому переваги спостерігаються *одночасно* в усіх трьох економічних сферах (див. схему 1).

Друга аналогія відноситься до ідеології і політики держави-гегемона. Такі держави в період своєї гегемонії схильні виступати прихильниками глобального «лібералізму». Вони ставали захисниками принципу вільного руху факторів виробництва (товарів, капіталу і праці) у всій світ-економіці. Вони в цілому вороже ставилися до меркантилістських обмежень у торгівлі, в тому числі існування заморських колоній для більш сильних країн. Вони розширили ідею лібералізму аж до загальної підтримки ліберальних парламентських інститутів (одночасно відчували ворожість до будь-яких політичних змін за допомогою насильства), політичного обмеження, сваволі бюрократії і підтримки громадянських свобод (у той же час відкриваючи двері політичним вигнанцям). Вони намагалися забезпечити високий рівень життя для свого національного робітничого класу, досить високого за світовими стандартами відповідного часу.

Жоден з цих пунктів не слід перебільшувати. Держави-гегемони постійно робили виключення зі свого антимеркантизму, якщо це було в їхніх інтересах. Вони часто були не проти втручання в політичні процеси інших країн заради власної вигоди. За необхідності вони могли проводити репресії всередині своєї країни для забезпечення національного «консенсусу». Високий рівень життя робітничого класу у значній мірі був ранжированим відповідно до внутрішніх етнічних розходжень. Проте вражаючим є те, що лібералізм як ідеологія процвітав у цих країнах саме в періоди їхньої гегемонії і, у значній мірі, тільки там і в цей час.

Схема 1.

Третя аналогія полягає в загальній моделі глобальної військової могутності. Держави-гегемони були переважно морськими (тепер повітряними/морськими) державами. В період довгого сходження до гегемонії вони, здавалося, дуже неохоче займалися розвитком своїх армій, відкрито дискутуючи можливе виснаження державних доходів і людських ресурсів у зв'язку з війнами на суші. Однак усі вони зрештою усвідомлювали необхідність створення сильної сухопутної армії, також як і необхідність зіткнення зі своїм головним суперником на суші, що намагався перетворити світ-економіку у світ-імперію.

В кожному окремому випадку досягнення гегемонії забезпечувалося за допомогою тридцятирічної світової війни. Під світовою війною я розумію (знову для цілей обмеження поняття) наземну війну, що втягує (не обов'язково постійно) майже всі великі військові держави тієї епохи в широкомасштабні зіткнення, що є вкрай спустошливими для землі і населення. Кожен приклад гегемонії зв'язаний з однією з таких воєн. Світова війна «Альфа» була Тридцятирічною війною 1618-1648 р., в якій інтереси Голландії в рамках світ-економіки здобули перемогу над інтересами Габсбургів. Світова війна «Бета» була циклом Наполеонівських воєн 1792-1815 р., у яких Франція була повалена Британією. Світова війна «Гама» - це тривалі Євроазіатські війни 1914-1945 р., у яких інтереси США одержали верх над інтересами Німеччини.

Якщо війни з обмеженою кількістю учасників були постійним явищем у міждержавній системі капіталістичної світ-економіки (навіть чи був хоч один рік без воєнних дій у якому-небудь місці цієї системи), то світові війни, навпаки, були рідкістю. Дійсно, їхня рідкість, а також кількість і тимчасові рамки, очевидно, корелюють з досягненням однією з держав статусу гегемона, з чого випливає четверта аналогія.

Якщо ми подивимося на ті дуже довгі цикли, котрі Рондо Камерон назвав «логістиками», ми побачимо, що світові війни і гегемонія в дійсності пов'язані з ними. Ця тема мало вивчена, тому що в основному обговорювалися і порівнювалися А-В фази періодів 1100-1450 і 1450-1750 років. Усього кілька дискусій обговорювали ті логістичні цикли, що могли б бути після. Але якщо ми візьмемо до уваги первинні результати наукових досліджень, що використовуються для визначення цих логістик: вікові коливання інфляції і дефляції, то їхня загальна модель виглядає дійсно усе ще діючою.

Тому виглядає досить ймовірним існування таких (цінових) логістичних циклів аж до сьогоднішнього дня, їхня індикація може спиратися на наступні дати: 1450-1730 р. з 1600-1650 р. як рівний пік; 1730-1897 р. з 1810-1817 р. як максимум; з 1897 по ? з ще не визначеним максимальним піком. Якщо такі логістичні цикли існують, це означає, що світова війна і наступна ера гегемонії знаходяться десь біля (перед і після) піка логістичного циклу. Тобто ці процеси є результатом тривалої конкурентної експансії, підсумком якої стає особлива концентрація економічної і політичної моці.

Підсумок кожної світової війни включає значну реструктуризацію міждержавної системи (Вестфальський мир, Європейський концерт, ООН і Бреттонвудські угоди), що в тій чи іншій формі відповідає потребі у відносній стабільності нової держави-гегемона. Надалі, коли гегемонна позиція починає поступово підриватися економічно (через утрату переваг в ефективності аграрного і промислового виробництва), починається занепад гегемонії. Одним з наслідків такого занепаду, очевидно, є руйнування системи союзів і альянсів, що старанно вибудовується гегемоном, і, в остаточному підсумку, їхнє серйозне перекомпонування.

На протязі довготривалого періоду, наступного після періоду гегемонії, поступово виникають дві держави в якості «претендентів на спадщину» – Англія і Франція після голландської гегемонії, США і Німеччина – після британської, і зараз Японія і Західна Європа – після гегемонії США. Крім того, можливий переможець з цієї двійки як свідомий елемент своєї стратегії використовує плавне перетворення колишньої держави-гегемона у свого «молодшого партнера» - Англія по відношенню до Голландії, США - по відношенню до Великобританії, ... а зараз ?

III

До тепер я користувався в основному описом. Розумію, що такий опис уразливий для критики з боку фахівців у тих чи інших питаннях. Запропоновані мною датування можуть відрізнятися від чийось інших. Проте, я вважаю, для першої спроби це датування досить виправдане і я все-таки окреслив загальну повторювану модель функціонування міждержавних взаємин. Питання тепер полягає в тому, як її витлумачити. Що у функціонуванні капіталістичної світ-економіки забезпечує появу такої циклічної моделі функціонування міждержавної системи?

Я думаю, що ця загальна модель виникнення, тимчасового розквіту й занепаду держав-гегемонів у міждержавній системі є одним з аспектів визначальної ролі політичних структур у функціонуванні капіталізму як способу виробництва.

Існують два міфи щодо капіталізму, висунуті його головними ідеологами (і, як не дивно, широко підтримувані його критиками в XIX в.). Один з них полягає в тому, що він визначається через вільний рух факторів виробництва. Другий - у тім, що в його визначенні підкреслюється невтручання політичних структур у функціонування «ринку». Насправді, капіталізм характеризується *частково* вільним рухом факторів виробництва і *вибірковим* втручанням політичних структур у функціонування «ринку». Гегемонія являє собою приклад останнього.

Найбільш глибокою характеристикою капіталізму є тенденція до нескінченного нагромадження капіталу. Саме «вибіркові» втручання політичних структур і стимулюють цей процес нагромадження. Однак існують дві проблеми, що стосуються такого «втручання». Воно має свою ціну, тому будь-яке втручання вигідне настільки, наскільки

одержуваний вигреш перевищує витрати. Більш бажаним є одержання прибутку і благ взагалі без жодного «втручання», тому що це мінімізує «витрати». І, по-друге, втручання завжди здійснюється заради вигоди однієї групи акумуляторів капіталу проти іншої групи, а остання завжди шукає можливості завдати відповідного удару. Ці обидва міркування окреслюють коло задач гегемонії в міждержавній системі.

Ціна державного втручання для даного підприємця виражається двома способами. По-перше, через фінансові умови: держава може стягувати прямі податки, що впливають на ставку прибутку (примушуючи фірми здійснювати платежі безпосередньо державі), або здійснювати непряме оподаткування, що може знижувати рівень прибутку через вплив на конкурентоспроможність продукції. По-друге, держава може ввести закони, що регулюють рух капіталу, робочої сили чи товарів, або встановити мінімальний і/чи максимальний рівень цін. Якщо прямі податки – завжди витрата для підприємця, то розрахунок впливу непрямих податків і державного регулювання є більш складним, тому що вони є витратами як для підприємця, так і для (деяких) його конкурентів. Найголовніше в умовах індивідуального нагромадження – це не абсолютна вартість таких заходів, а відносна. Навіть високі витрати можуть виявитися прийнятними для даного підприємця, якщо дії держави викликають ще більші витрати в його конкурента. Абсолютний розмір витрат є важливим лише у випадку, коли втрати підприємця в середньостроковому плані перевищують його придбання, що стає можливим завдяки більшій конкуренції, обумовленій такими діями держави. Звідси випливає, що абсолютний розмір витрат є принциповим тільки для тих підприємців, що могли б бути першими у відкритій ринковій конкуренції і без втручання держави.

В цілому, саме тому підприємці постійно прагнуть до втручання держави в діяльність ринку в самих різних формах: субсидій, торгових обмежень, тарифів (котрі є штрафними санкціями для підприємців з інших країн), гарантій, встановлення визначеного максимуму для цін імпорту і мінімуму для цін експорту тощо. Загрозлива дія внутрішнього і зовнішнього стримування також приносить пряму економічну вигоду підприємцям. Чим більше постійний процес конкуренції і державного втручання призводить до олігополістичних умов всередині державних кордонів, тим більше уваги, звичайно, приділяється збереженню такого ж олігополістичного стану на найважливішому – світовому ринку.

Поєднання конкурентного тиску і постійного державного втручання призводить до подальшого посилення концентрації капіталу. Вигоди від державного втручання всередині і за межами країни мають кумулятивний характер. Політично це виражається у розширенні світового впливу. Економічні переваги підприємств і фірм зростаючої світової держави в порівнянні з такими ж показниками її суперника можуть бути дуже незначними, а отже нестійкими. Ось тут і починаються світові війни. Тридцятирічна боротьба може бути дуже драматичною у військових і політичних відносинах, але найбільше впливає на економіку. Економічна перевага країни-переможниці досягається власне в процесі війни, і післявоєнна міждержавна угода покликана лише закріпити цю значну перевагу і захистити її від руйнування.

Таким чином, дана держава покладає на себе «тягар відповідальності» за порядок в усьому світі, що відбивається на її дипломатичному, військовому, політичному, ідеологічному і культурному стані. Всередині держави-гегемона відбуваються спроби встановлення колективного співробітництва різних соціальних шарів: підприємців, державної бюрократії і, з деяким відставанням, робітничого класу. В результаті така влада може дозволити собі діяти в «ліберальній» формі, - забезпечуючи реальне ослаблення політичних конфліктів всередині самої держави в порівнянні з попередніми і наступними періодами, а також дозволяючи здійснити важливу на міжнародній арені делегітимізацію спроб підризу економічної переваги держави-гегемона з боку інших державних апаратів.

Справа в тому, що глобальний лібералізм, котрий прагне до раціоналізації і менших витрат, породжує свою власну загибель. Стимування поширення знань і досвіду стає все більш утрудненим. Практично неминучим є те, що підприємці, котрі прийшли пізніше,

згодом займають найбільш прибуткові ринки з найбільш передовими технологіями і новітнім устаткуванням, підриваючи в такий спосіб матеріальну основу виробничих переваг держави-гегемона.

Далі, внутрішньополітичною «ціною» лібералізму, що має потребу в забезпеченні безупинного процесу виробництва при одночасному максимальному нагромадженні капіталу в глобальному масштабі, є повзуче підвищення реальних доходів як робітничого класу, так і висококваліфікованих кадрів держави-гегемона. Згодом це знижує конкурентні переваги підприємств і фірм цієї держави.

Як тільки втрачається очевидна виробнича перевага, структура починає тріскатися по швах. Поки існує держава-гегемон, вона здатна більш-менш погоджувати політичні дії всіх основних держав ядра на периферії системи, максимізуючи за допомогою цього різницю нееквівалентного обміну між ними. Але коли гегемонія підірвана, і особливо коли світ-економіка входить у період спаду кондратьєвського циклу, між провідними державами починається боротьба за збереження своєї частки в «пирозі, що зменшився», що підриває їхню загальну здатність отримувати прибуток від нееквівалентного обміну. Ступінь нееквівалентності обміну внаслідок цього зменшується (але не зводиться до нуля), і з'являється новий стимул до перекроювання систем альянсів і союзів.

В період руху до піка логістичної кривої, що веде до виникнення короткочасної епохи гегемонії, основною алегорією є притча про черепаху і зайця. Виграє перегони не та держава, що жваво рветься вперед у політичному й особливо військовому відношенні, а та, що повільно і завзято, крок за кроком, нарощує свою конкурентноздатність у довгостроковій перспективі. Для цього потрібно жорстке, але розумне й обережне керівництво діями підприємців з боку державних структур. Ведення воєн може бути перекладене на інших учасників міжнародної системи аж до кульмінаційної світової війни, коли держава-гегемон повинна буде, нарешті, вкласти свої ресурси для остаточного утвердження своєї перемоги. Слідом за цим виникає «тягар світової відповідальності» не тільки зі своїми вигодами, але також і зі своїми (зростаючими) витратами. Гегемонія, таким чином, це явище дуже приємне, але недовговічне.

IV

На сьогодні очевидними є наступні висновки. Ми зараз знаходимося безпосередньо у фазі постгегемонії третього логістичного циклу капіталістичної світ-економіки. США втратили свою виробничу перевагу, але ще зберігають перевагу в області торгівлі і фінансів, при цьому перевага їхньої політичної і військової моці вже не є настільки приголомшуючою. Значно ослабла їхня здатність нав'язувати свою волю союзникам (Західній Європі і Японії), лякати своїх супротивників і придушувати найслабших (порівняйте Домініканську республіку в 1965 р. і сучасний Сальвадор сьогодні). Ми знаходимося біля джерел найбільшої перебудови системи альянсів і союзів, хоча, звичайно, зараз ми тільки на початку всіх цих процесів [2]. Занепад Великої Британії почався в 1873 р., але тільки в 1982 р. їй був кинутий виклик з боку Аргентини, однієї з середніх військових держав.

Головне питання полягає в тому, чи буде цей третій логістичний цикл розгортатися за правилами попередніх. Головна відмінність цього третього логістичного циклу від перших двох полягає в тому, що зараз капіталістична світ-економіка випробовує структурну кризу як історичну систему взагалі. Чи скасовуються при цьому всі ці циклічні процеси? - от у чому проблема. Я думаю, що вони не зникають, скоріше сама криза буде якось проявлятися через них.

Не слід вкладати в поняття гегемонії більше, ніж тут описано. Це спосіб вибудувати наше розуміння процесу, але не якусь «сутність», чії особливості повинні бути описані і чия постійна повторюваність повинна бути продемонстрована, а потім і передвіщена. Процесуальне поняття лише попереджає нас про сили, що беруть участь у грі всередині системи, і вказує на можливі вузли конфліктів – і не більше того. Але і не менше.

Неможливо усвідомити капіталістичну світ-економіку, чітко не проаналізувавши, які політичні форми вона породила, і як ці форми співвідносяться з іншими реальностями. Міждержавна система не виходить ззовні, це не створена Богом перемінна, котра таємничим чином обмежує і взаємодіє з тенденцією капіталізму до нескінченного нагромадження капіталу. Вона є його прямим проявом на політичній арені.

Примітки.

1. Я вперше описав це з емпіричними деталями в роботі: I. Wallerstein. *The Modern World-System. Vol. II: Mercantilism and the consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*. New York: Academic Press, 1980, ch. 2.

2. Див.: Wallerstein I., "North Atlanticism in Decline," SAIS Review, No. 4 (Summer 1982), pp.21-26.

3. Обговорення цього див. у «Висновку» роботи: S. Amin, G. Arrighi, A.G. Frank and I. Wallerstein, *Dynamics of Global Crisis*. New York: Monthly Review Press, 1982.

(Переклад з англ. О.В. Дудолодової, редакція перекладу О.А. Фісуна)

Надійшла до редакції 10.11.2003 р.

© Іммануїл Валлерстайн